

Szituáció — veszélyszituáció — bűncselekmény-szituáció

Bevezető

A tudomány művelői tevékenységének egyik alapvető feladata, hogy a lehetőségekhez képest minél pontosabb fogalmakat használjon. Különösen érvényes ez a megállapítás a kutatók esetében. Mindenki által használt, de épp a használók érdeklődésének eltéréseiből fakadóan egyazon szónak különböző — s olykor talán soha pontosan meg nem fogalmazott és már emiatt is bizonyos mértékben ködös — fogalmak gyakran képezik később egyébként elkerülhető viták forrását. Olyan területeken pedig, mint a bűnügyi tudományoké, ahol a kutató egyidejűleg kénytelen integrálni számos tudományág eredményeit (a természettudományok köréből csakúgy, mint a társadalomtudományok területéről), a meg nem értés szinte elkerülhetetlen a főbb „metszéspontok” egzakt definiálása nélkül.

A fogalomalkotás alapvető feladat, hogy a definíció alkalmazkodjon ahhoz a rendszerhez, amelyben felhasználásra kerül, s így — e viszonylagos önállósággal rendelkező alrendszer — elősegítse a többi rendszerek egymáshoz való egyértelmű kapcsolódását.

A bűnügyi tudományok területén ilyen fogalom a szituáció. Igen gyakran beszélünk róla, de mást ért alatta a büntetőjogász, a kriminalista, a szociológus, a pszichológus — és a sor még folytatható volna. Beszélünk szituációs bűnözésről, szituatív tettről, tettesi és sértetti szituációról, bűncselekmény-szituációról, makro- és mikrokörnyezeti szituációról — anélkül, hogy ezek a fogalmak a használók számára egyértelműen definiáltak lennének. Így fordulhat elő, hogy míg egyesek a bűncselekmény-szituáció körébe tartozónak vélik a tettes születésétől kezdődő életútját a bűncselekmény megvalósulásán át a büntetés kiállításáig, sőt a teljes reszocializációig, addig mások csupán azt a teret és időt tartják e fogalom alá besorolhatónak, amelyben a bűncselekmény megvalósul. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy ezáltal kizárólag a szituációval, majd ennek különböző veszélyességi fokozataival foglalkozom. Ebből fakadóan látszólagosként kezelhető az olyan, a II. részben esetleg ellentmondásosnak tűnő terminológiahasználat, mint ami a konfliktusszituáció és a konfliktusos cselekmények tartalma között fennáll. Sajnálatos módon mindkét fogalomhasználat annyira elterjedt (egyik a fizikális tér-idő dimenziókban gondolkodó természettudományok körében, a másik a szociális jelenségeket elemző társadalomtudományokban), hogy ma már nincs mód ezek megváltoztatására. Nem tehetünk mást, mint hogy tudomásul vesszük: a szituatív bűnözés szoros kapcsolatban van a következőkben kifejtésre kerülő szituáció-fogalomrendszerrel, míg a konfliktusos jellegű bűnözés teljesen független a konfliktusszituációtól.

A kriminológus is szembe találkozik e fogalomkörben a maga sajátos problémáival. Hiszen e tudományterület nemcsak a jogilag deklarált és ily módon

büntetőjogi hátránnyal fenyegetett társadalomra veszélyes jelenségeket tartja vizsgálati körébe tartozónak, hanem azokat is, amelyek e büntetendő cselekményekkel szoros kapcsolatot mutatnak, azoknak ún. előcselekményei. Az e körbe vonható deviáns jelenségek minél pontosabb körbehatárolásához szintén segítséget nyújthat a szituáció fogalmának tartalmi körülírása.

E megfontolások alapján mindenképpen hasznosnak látszik előbb a fogalom sokoldalú felhasználásának bemutatása, majd ezen ismeretek birtokában a kriminológus által alkalmazhatónak tartott terminológia rögzítése.

I.

A szituáció értelmezése a társadalomtudományokban

Mielőtt a rendelkezésre álló szakirodalom ismertetésére és értékelésére rátérnék, szükségesnek látszik közreadni a mindennapi használatra szolgáló definíciót.

A szituációt az *értelmező szótár* mint körülmények, viszonyok összességét határozza meg. Érthető, hogy ebben a legáltalánosabb formában nem tűnik fel más, mint a szituáció rendszer jellege. Magában foglalhat sokféle, minőségileg és mennyiségileg egy- és különmű dolgokat, amelyeknek kölcsönös egymásra hatása adja meg a szituáció konkrét jellegét, karakterét. Nyilvánvaló, hogy a természet- és társadalomtudományok megannyi területén létrejövő szituációk minéműsége tölti meg e fogalmat konkrét tartalommal.

A főként pszichológusoktól és szociológusoktól származó szituációértelmezések két nagy csoportra oszthatók:

— amelyek a fogalmat kizárólagosan vagy elsődlegesen a szociális-pszichés jelenségek körülírására tartják fenn;

— amelyek — az előbbi körön túlmenően — a fogalom használatakor fontosságot tulajdonítanak a tér-idő tartománynak is.

1. Az emberi cselekvés és a szituáció viszonyának elemzése meglehetősen hosszú időre nyúlik vissza. *Fuchs* idézi *Thomas* 1928-ból származó elméletét,¹ amely szerint a szituáció olyan folyamatot jelent, amely eredményre vezet. Jelentőségének lényege tehát abban van, hogy az eredmény bekövetkezik. Rámutat: nem csak az egyéntől, a cselekvő individuumból függ, hogy miként fog fel valamely személy egy szituációt, hanem valamely társadalomtól, csoporttól is, amely meggyőző erejével befolyást gyakorol az egyénre. Ez a befolyás a szociális csoport kultúrájának függvénye. A *Thomas*-féle elméletnek tehát az a lé-

¹ *Fuchs*, W—*Klima*, R.—*Lautmann*, R.—*Rammstedt*, O.—*Wienold*, H. (szerk.): *Lexikon zur Soziologie*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1973. 125. és 691. old.

nyege, hogy az emberek úgy cselekszenek, ahogy ők egy situációt látnak (definiálnak), anélkül, hogy ennek a situációnak valóban ilyennek kellene lennie. Ha az ember valamely situációt valósnak tekint, az reális az összes következményében — vallja Thomas.

Friedrichs Thomasnak 1931-ből származó megállapítását idézi.² Eszerint a situáció ismertetőjelei a következők:

— azok az objektív feltételek, amelyek között az egyén vagy valamely csoport cselekszik;

— az egyéneknek vagy a csoportoknak olyan eleve meghatározott „tartása”, amely lényeges befolyást gyakorol magatartására;

— az egyén vagy a csoport tudata az ilyen „tartásról” és annak feltételeiről.

Thomas tehát — amint arra maga is felhívja a figyelmet — a situáció kifejezés tartalma alatt nem materiális (fizikális), hanem szociális situációt ért. Magában foglal minden olyan intézményt, mint a család, a gang, a templom, az iskola, a mozgás, a benyomás és attitűdök, valamint más személyek értéke, amelyekkel az ember konfliktusba vagy kooperációba kerül.

Thomas elméletét úgy értékelhetjük, hogy az tartalmazza azt a lényegi felismerést, amely szerint az egyén valamely cselekedete, tette magán viseli az egyén környezetének ítéletét, vélekedését. Másként fogalmazva: az egyén cselekedetében visszatükröződik az individuuum társadalmi determináltsága. Környezetével kapcsolatos értékítéletei határozzák meg, hogy egy adott situáció különböző alkotórészei között objektíve meglévő kapcsolatokat, összefüggéseket mennyiben látja át, milyen oksági kapcsolatokat fedez fel, a tett és következmény közötti összefüggéseket hogyan értékeli, milyen szempontokat helyez elő-, illetve háttérbe, milyen összefüggéseket tart fontosnak, s végül: a situáció milyen megoldását tartja kívánatosnak, elfogadhatónak, eltűrhetőnek vagy tűrhetetlennek.

A társadalomtudományok területén lezajlott fejlődés, a számos felfogás, nézet ütköztetése nem maradt minden hatás nélkül. A fogalom köre szűkült és részben egyértelműbbé váltak a leglényegesebb ismérvek. Ezek a fáradozások ugyanakkor nem vezettek egyértelműen valamiféle egységes felfogás kialakulásához — amint az a továbbiakban ismertetésre kerülő definíciós kísérletekből jól kiviláglik.

Hehlmann szerint³ a situáció valamely helyzet, állapot. Szociálpszichológiai szempontból azon belső és külső feltételeknek az összessége, amelyekre a személyek, csoportok, szociális képződmények viselkedése és magatartása vonatkozik.

*Parsons*⁴ úgy véli, hogy a situáció a külvilágnak egy, az elemzés alapjául szolgáló cselekvő személy számára jelentőséggel bíró része. A situáció a lehetséges objektumok birodalmának az a tartománya,

amely felé a cselekvő irányul és amelyben a cselekvő cselekszik. A situáció mint olyan az irányultság objektumait tartalmazza.

*Quensel*⁵ a situációt egy olyan struktúraként fogja fel, amelynek számos, egymástól kölcsönösen függő része van. Az interdependencia formája a cselekvés. Ez a cselekvés az előzőekben leírt struktúrafogalom speciális formája. Benne egyrészt valamennyi struktúramomentum fellelhető. Másrészt egy speciális kommunikációs formán — a cselekvésen — keresztül közelebről is konkretizálódik. A situációt ha struktúrafogalomként tételezzük, dinamikus struktúrának, rendszernek tekintjük.

A szerző szerint a cselekvéshez vonatkoztatott rendszer, azaz a situáció a következő részstruktúrákból áll: a közreműködő egyének, a szociális és a materiális részstruktúra és a kulturális struktúra. Álláspontja szerint az egyének éppúgy mint a csoportok — amelyeknek végső soron a szociális részstruktúra főformái — szoros értelemben akciórendszerben (interakció-rendszerben) állnak egymással.

A situáció lényege abban van, hogy a cselekvő egyént és a cselekvésnek alávetett világot egyetlen egységes rendszerbe foglalja. Quensel távol tart magától minden absztrakciót: a situáció fogalmába tartozóknak csak a cselekvő egyént és a cselekvésnek alávethető környezetet érti.

A situáció — mint egész — rendszerén belül a részstruktúrák viszonylag zárt rendszert alkotnak, amelyek azonban az állandóan változó interdependencia hatása alatt állanak.

Quensel álláspontja szerint a situációt egy meghatározott egyensúlyi helyzetnek, rendezett állapotnak kell tekinteni a szituatív részstruktúrák között. A situáció mint egész éppúgy fejlődik, átalakul, mint ahogy részegységei is fejlődnek, átalakulnak. Az egyén mellett számos részstruktúra áll, mint: a csoport, a kultúra, a világ, a dolgok. Ezek mindegyike egy meghatározott autonómiafokot élvez. Ezeket azonban a cselekvés és ezáltal a situáció térségében nem lehet egymástól függetlennek tekinteni. Tehát az egyén és környezete struktúrái kölcsönösen egymásra hatva, szituatív egységet alkotnak.

Mannheim megkülönböztetést tesz a strukturált és a strukturálatlan situáció között. Előbbi szerinte az, amelyben a cselekvő személye meghatározott. Modern társadalomban a legtöbb situáció strukturált. Minél több egy társadalomban a strukturálatlan situáció, annál nagyobb a társadalom „vándorlási” esélye.⁶

*Gerhardt*⁷ arra hívja fel a figyelmet, hogy vannak situációs szerepek. Ilyenek a szomszédság, a vendéglátó vagy az előadás hallgatójának szerepe. A különböző situációs szerepek mögött egymástól eltérő szabályok érvényesek, amelyeket olyan tényezők határoznak meg, mint a lakáskörülmények, a jövedelem nagysága, a képzettségi szint. Figyelemre méltó, hogy

² *Friedrichs*, J.: Situation als soziologische Erhebungseinheit. Zeitschrift für Soziologie, Jg. 3(1974), 44—53. old.

³ *Hehlmann*, W.: Wörterbuch der Psychologie. Kröner Verlag, Stuttgart, 1959. 433. old.

⁴ *Parsons*, T.—*Shils*, E. A.—*Olds*, J.: Values, motives, and systems of action. In: *Parsons*, T.—*Shils*, E. A. (szerk.): Toward a general theory of action. Harper & Row Publishers, New York, 1962. 46—243. old.

⁵ *Quensel*, S. T.: Sozialpsychologische Aspekte der Kriminologie. Handlung, Situation und Persönlichkeit. Enke Verlag, Stuttgart, 1964. 71—75. old.

⁶ 1958-as munkájából származó megállapítását idézi: *Friedrichs*, i. m.

⁷ *Gerhardt*, U.: Rollenanalyse als kritische Soziologie. Luchterhand Verlag, Neuwied—Berlin, 1971. 216—218. old.

a szituációs szerep „eljátszása” különösen akkor nehézséges, ha az egyén valamelyik társadalmi rétegből egy másikba lép át — akár fel-, akár lefelé. A különböző társadalmi rétegekben finom szabályok működnek a szituációs szerepek teljesítésére. Ezeket a szabályokat az emberek hamar megtanulják, s gyakran az egyénnek fogalma sincs arról, hogy rétegspecifikus szabályokat követ. A szituációban megvalósított aprólékos játék tájékoztatja az interakcióban levő partnert arról, hogy az egyén a szocializáltság „helyes” fokán áll, elsajátította a „helyes” értékeket és a „helyes” pozíciós szerepet játssza.

*Arnold*⁸ a szituáció három fontos körülményére hívja fel a figyelmet:

— azokra a körülményekre, amelyek a cselekvőre hatnak;

— a beállítódásra, amelyek a cselekvés időpontjában aktualizálódnak;

— a részvétel fokára, ill. a tényleges körülmények és a cselekvőnél jelentkező beállítódás tudatosságának fokára.

*Goffman*⁹ 1971-ből, illetve 1972-ből származó meghatározása határozott előrelépést jelent a pontosításhoz, amennyiben a fizikális és a szociális tényezőket egybekapcsolja. Szerinte a szituáció az a mindenkori térbeli környezet, amelyben az ide belépő személy az itt levőkkel együtt cselekszik. Szituáció akkor keletkezik, amikor ezt elsőként észreveszik. Megszűnik, amikor az utolsó két szereplő is elhagyta a színpályát.

2. *Kempsey*¹⁰ a korábbi definíciókat értékelve egyrészt elismeri a fogalom meghatározás fontosságát. Másrészt — elsőként — észrevesz egy igen lényeges hiányosságot is: hiányzik a tér és az idő fogalma. Ezeket bevezetendőknek tartja a szociológiai elemzések céljára. Eszerint a szituáció a cselekvések tér-időbeli egysége. A szituáció egy vagy több cselekvő tevékenysége adott térségben és egy meghatározott, nem nyitott időtartamban. (Csak mellékesen: Lewin lényegében hasonló álláspontra helyezkedik vagy húsz évvel korábban.) Nem ért egyet a szituáció fogalmának parttalanán tételével. A szituációnak, mint egységnek csak akkor van értelme — hangoztatja —, ha az a szociológiai cselekvés legkisebb egysége. A szituációról mint makro- és mikroszociológiai jelenségről csak akkor lehet beszélni, ha a szituáció a struktúrából levezethető és ezáltal empirikusan a szituációanalízisből a társadalomelemzéshez a kulcsot megtaláljuk.

Ehhez általában két út képzelhető el:

— a szituáció levezetése valamely társadalom struktúrájából;

— az empirikus-deszkriptív levezetés. Ez utóbbi esetben a szituáció anélkül definiálható, hogy meg lehetne mondani: elméletképzés szempontjából melyik a releváns.

*Hartfiel*¹¹ gondolkodásmódjában a szituáció

ugyancsak az objektív körülményeknek valamely tér-időben strukturált és a körülmények által korlátozott együtteseként jelenik meg. A szerző felfogásában ennek az a következménye, hogy ezek a körülmények a cselekvő szubjektumán keresztül az épp végrehajandó viselkedésben jutnak tényleges szerephez.

Hartfiel — saját álláspontját kiegészítendő — idézi *Dreizelt*, akinek érdeklődési középpontjában a cselekvő személy áll. A cselekvő nem tesz mást, mint egyik szituációból átlép a másikba. Véleménye szerint a szituációk megítélésekor minimálisan három kritériumot kell figyelembe venni: a különféle szituációk számát; a szituációk fellépésének gyakoriságát; a szituációk leggyakoribb láncolatait.

A szituációk sokféleségére hívja fel a figyelmet *English*,¹² amikor három, egymástól elkülönülő meghatározást ad. Legáltalánosabban valamely álláspont helyzeteként (place of position) fogalmazza meg. Második jelentése már közelít az embercentrikus felfogáshoz, amennyiben a körülményeknek valamely emberre vonatkoztatott kombinációjáról beszél. Eszerint a környezeti ingerek összessége vagy állapota a szituáció. Végül a szituáció topológiai meghatározását is megadja. Eszerint az élettér egésze vagy annak egy része. Hozzáteszi még, hogy a szituáció megvalósulhat hosszú tartamra csakúgy mint egyetlen pillanatra. A szituáció magában foglalhat mind dolgokat, mind eseményeket. Szoros kapcsolatban van a mindenkori környezettel, noha a környezet minden dolgával nem kell feltétlen kapcsolatban állnia. A szituációelemzéskor mindkettőt — a környezetet és a szituációt egyaránt — idődimenzióban értékeli.

Nem áll messze e megközelítéstől *Drever*,¹³ aki szerint a szituáció elsősorban a viselkedés, magatartás időbeli és térbeli külső feltételeinek megjelölése. Másodsorban valamennyi, egy adott időponthoz vonatkoztatott ható benyomások megjelölése, ideértve a viszonylagos tartóssággal jelentkező viselkedési és gondolkodási stílust is. Felhívja még a figyelmet arra, hogy ez lényegében szinonimáját jelenti a lewini értelemben vett mezőnek. (Egyébként már *English* harmadik, topológiai fogalom meghatározása is a lewini fogalommal dolgozik, amikor az életteret említi.)

Célszerűnek látszik azonban kitérni arra, hogy a lewini szociális mező és a szituáció nem azonos fogalmak sem a pszichológia, sem a szociológia számára. Ennek az eltérésnek a lényegét *Ferdinand*¹⁴ abban látja meghatározhatónak, hogy a pszichológiai mező a pszichológiai erő területének felel meg, a szociális mező pedig olyan terület, amelyen belül az adott szociális erő iránymutatók tudnak lenni. Ezzel szemben a szituáció úgy definiálható, mint olyan terület, amely párhuzamos az élettérrel, mint egy olyan speciális helyzettel, amelyben a szociális erő (és más erő is) részben konvergálnak (összefutnak) és egy jól megkülönböztethető struktúrát biztosítanak valamely akcióhoz. Mindkettőt: az életteret és a szituációt az erő-

⁸ *Arnold*, W. — *Eysenck*, H. J. — *Meili*, R.: Lexikon der Psychologie. Dritter Bd. Herder Verlag, Freiburg—Basel—Wien, 1972. 358. old.

⁹ Vö.: *Friedrichs*, i. m.

¹⁰ Vö.: *Friedrichs*, i. m.

¹¹ *Hartfiel*, G.: Wörterbuch der Soziologie. Kröner Verlag, Stuttgart, 1972. 593. old.

¹² *English*, H. B. — *English*, A. C.: A Comprehensive Dictionary of Psychological and Psychoanalytical Terms. David McKay Company, Inc. New York, 1970. 504. old.

¹³ *Drever*, J. — *Frölich*, W. D.: Dtv-Wörterbuch zur Psychologie. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1972. 243. old.

¹⁴ *Ferdinand*, Th. N.: Typologies of Delinquency: a Critical Analysis. Random House, New York, 1966. 62. old.

rendszer partikuláris formái állandóan befolyásolják. Elképzelhető, hogy élettér és szituáció közt zárt oksági kapcsolat áll fenn, noha általában az figyelhető meg, hogy az élettér sok tekintetben a szituációnak egyszerű szubjektív vetülete. Mindkettő igyekszik kölcsönösen megváltoztatni egymást, tehát dialektikusan hatnak egymásra.¹⁵

Ferdinand fejtegetései során később felhívja a figyelmet még egy fontos dologra. Szerinte az élettér a pszichológiai elvek térségében nyer szabályozást és részben alkalmazkodik a pszichológiai erőkhöz. A szituáció ezzel szemben a társadalmi jogok és elvek térségében nyer szabályozást. Eppen ezért elsődlegesen a szociális erők legkülönbözőbb fajtái iránt mutat érzékenységet.

A szituáció és a pszichológiai mező közti legfőbb különbséget egy adott cselekedet vonatkozásában abban látja, hogy noha a szociális mező szervezi közvetlenül a szituációt, azonban mivel nem épül bele az élettérbe, a szociális akcióra gyakorolt hatása kevésbé közvetlen, mint a pszichológiai mezőé. Ugyanakkor igaz az is — folytatja Ferdinand —, hogy a szituáció tükörképe belép az egyén életterébe és befolyásolja azt a szervezetet, amelyben hat. A szituáció elemei az egyén saját érzékenységét és a viselkedésre vonatkozó általános beállítódását aktivizálja, amelyek életterébe mint ingerek lépnek be. Ha ezek az észlelések eredetileg strukturáltak a szociális erőkben (amelyek ezúttal a tok szerepét töltik be), akkor egy adott szociális szituációban ez a struktúra kerül reprodukálásra egy olyan formában, amelyben benne foglalhatók az egyén életterébe. Tehát mind a szituáció, mind az élettér meghatározza, hogy milyen a szociális mező befolyása a szociális akcióra.¹⁶

Az idézett szituációs gondolkodásmóddhoz a szerző szerint a módszertani alapot Kurt Lewin adja meg. Modelljének lényege, hogy

— egy meghatározott viselkedés csak a totalitásban egyidejűleg ható tényezőkből vezethető le;

— ezek az egyidejűleg ható tények a dinamikus mezőkontinuum jellemzőivel rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy a mező minden része a mező összes többi részétől függ, azaz a mező interdependens. Másrésztől azonban ez a mező leírható úgy is, mint egy kontinuumban levő állapot eloszlása, miáltal egy ilyen kontinuumban minden pontnak adott a valószínűsége egy bizonyos viselkedés tanúsítása vonatkozásában.

A jelenség megértésének lényege szempontjából nagyon szemléletes a lewini mezőelmélet rendszer-szemléletű alkalmazása. Ha abból indulunk ki, hogy — miként arról már szó volt — a valóság nem más, mint szituációk sokasága, akkor azt is észre kell vennünk, hogy számos, egyidejűleg létező szituáció metszésbe kerülhet egymással. A szituáció akkor válik konfliktusossá, amikor ezekből a metszésbe került szituációkból csak úgy fejlődhet ki a következő, ha egyik, másik vagy mindegyik csupán az eredeti terjedeleme és mozgás beszűkülésével fejlődhet tovább; illetve valamelyik nem fejlődhet, hanem bele olvadjon a másikba. Ez az az eset, amikor a résztvevő és a szituációt alakító ember elképzelt mezeje túlnyúlik a lehetségesen, illetve más egyén szituációmezejével

metszésbe kerül. Ilyenkor tehát lényegében három eset képzelhető el:

— az egyik fél háttérbe húzódik, s átengedi az uralmat a másiknak;

— az egyik fél szituációmezejét a korábban tervezetthez képest csökkenti;

— kompromisszumos megoldásként mindkét fél részben visszavonul.

Egyén és környezete kapcsolatának egyik leglényegesebb elemére kapunk adalékot *Natadze* szituációval kapcsolatos gondolatából.¹⁷ Szerinte a szituáció figyelembe vétele alapvetően beállítódás jellegű abból kiindulva, hogy a tér differenciált értékelése nem valósítható meg a neki megfelelő beállítódás létrejötte előtt. A konstans érzékelés mechanizmusának ezek szerint fontos feltétele az objektív szituációnak megfelelő beállítódás.

Itt látszik szükségesnek — pusztán utalásszerűen — felhívni a figyelmet *Rozanova* kísérleteire.¹⁸ Eszerint előfordulhat, hogy az adott tevékenység szempontjából jelentéktelen tárgyak is — mint valamely szituáció meghatározott komponensei — „bevésoédnek”. Sőt „bevésoédhetnek”, rögzülhetnek a szituáció háttérét alkotó tényezők is, amelyek sem a tevékenység céljával, sem pedig annak végrehajtási eszközeivel nem állnak közvetlen kapcsolatban. Azonban a tevékenység szempontjából lényeges tárgyak vagy fogalmak másképp reprodukálódnak, mint a háttérét alkotó szituáció komponensei. Az utóbbiak csak közvetett úton, az érzékelés során céltudatosan kiválasztott és tudatosan megfigyelt attribútumok előhívása után idézhetőek fel.

*Theodorson*¹⁹ arra irányítja rá a figyelmet, hogy az a szociálpszichológiai folyamat, amelyben valamely egyén megvizsgál és kiértékel egy szituációt, megelőzi annak eldöntése, hogy milyen beállítódás és viselkedés a kívánatos. Azt az utat, amelynek során az egyén valamely adott jelenségről vagy a körülmények egy összességéről véleményt mond, meghatározza az egyén kultúrája, részben értékei és normái. Abban, ahogyan egy személy egy szituációt és ezzel kapcsolatos attitűdjét definiálja, elsősorban azoktól az attitűdöktől és megfogalmazásoktól függ, amelyek kapcsolódnak a szokásos értékekhez és tapasztalatokhoz. Például a gyerekek, mivel a felnőtt normákhoz való szocializációjuk befejezetlen, környezetüket a felnőttekhez képest másként látják és másképpen is reagálnak rá. Lényegében ugyanez érvényes az öregekre, akik megint másként reagálnak a nagy tömeghez képest a szituációkra. Viszont ez a többségtől eltérő reagálásmód a többség szemében abnormális és deviáns.

3. Összefoglalóul tehát megállapíthatjuk: az emberi tett elemzésekor három szempont egyidejű rendszeres elemzése szükséges: a szociális háttéré, az ezáltal determinált de ettől függetlenséggel rendelkező

¹⁷ *Natadze*, R. G.: K voproszu o roli usztanovki v konsztantnosztyi voszpriyatija velicsinü. Voproszu Pszichologii, 1962. 5. sz. 45—56. old.

¹⁸ *Rozanova*, T. V.: O nyeproizvolnom zapominanii razlicsnüh komponentov szituacii v zavisimosztyi ot ih roli v gyejatelnosztyi. Voproszu Pszichologii, 1959. 4. sz. 105—115. old.

¹⁹ *Theodorson*, G. A.—*Theodorson*, A. G.: A modern dictionary of sociology. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1969. 105. old.

¹⁵ *Ferdinand*, i. m. 63. old.

¹⁶ *Ferdinand*, i. m. 65—66. old.

pszichéé és azé a szituációé, amelyben a tett megvalósult.

Az is lényeges szempontnak tűnik, hogy a szituáció elemzése csak olyképpen képzelhető el, ha a szituáció kialakulását olyan folyamatként szemléljük, amely magatartási mozzanatok sokaságából áll. Épp ezért nem hagyható figyelmen kívül, hogy a mindenkori szituáció a legszorosabb kapcsolatot tartja fenn valamely jelenségfolyamat múltjával és jövőjével. Ha a történéseket folyamatukban szemléljük, a valóságot lényegében szituációk sorozatának tekinthetjük. A múltból törvényszerűen következik a jelen, a jelenből pedig a jövő. Az ilyen folyamatszemplélet segítséget nyújt egyrészt ahhoz, hogy ne tulajdonítsunk első látásra érthetetlen összefüggésekben a véletlennek túlságosan nagy szerepet. Másrészt ahhoz, hogy a folyamatba bele nem illeszkedő, tehát valóban rendszeridegen elemeket felismerhessük.

Ez a rendszerszemlélet azonban nemcsak a jelenség egésze vonatkozásában fontos, hanem a szituációban tanúsított viselkedés, a tett vonatkozásában is. Az egyénről alkotandó vélemény kialakításakor nem mindegy, hogy csak a pillanatnyi eredménnyel párosuló tettről alkotunk-e képet, vagy mind a tettet, mind annak eredményét egy hosszabb, jól ismert folyamat egyik állomásaként értékeljük. S ha erre lehetőség van, az aktuális hibázás megítélésének mértékében a korábbi magatartás csakúgy döntő szóhoz juthat, mint a jövőre vonatkozó intézkedések meghozatalának mérlegelésekor. Így a kívánatos egyéniesítés kétoldalú biztosítékot nyer: egyrészt a jelenségben, amely alapos feltárássra kerül; másrészt a tett megítélésében az imént előadottaknak megfelelően.

Amikor egy szituációt kívülről szemlélve (akár mint kriminológus, akár mint büntető anyagi vagy eljárás jogász) vizsgálunk, csak úgy alkothatunk objektív véleményt, ha valamely, konkrét térhez és időhöz kötött jelenséget (benne a szituáció szereplőit csakúgy mint az objektív — a szereplők által az adott időben és helyen be nem folyásolható — tényezőket) egységes rendszerben értelmezzük. Ebből következően alapvetően különbözhet a kívülálló által értékelt és a jelenségben résztvevők által szubjektíve megélt szituáció. A szituáció értékelhetőségének egyik feltétele ugyanis épp a kívülállás, kívülről szemlélés.

Minden egyén folyamatosan vesz részt különböző szituációkban, amelyek adekvát viselkedés igényét támasztják. Ennek teljesíthetősége részint az egyes alrendszerek helyes (teljes körű) felismerését, másrészt olyan értékelését igényli, amely egyaránt megfelel a szituációban résztvevő egyéb felek és a szituációt kívülről szemlélő, de a megfelelőség vonatkozásában az értékelést végző személy szempontjából releváns személyek elvárásainak. E kívülállók közé tartozhat az egyén mikroökönyezete csakúgy, mint a társadalomnak az egyéni viselkedés helyességének megítélésére feljogosított képviselője.

A szituáció tehát döntési igénnyel lép fel a benne résztvevőkkel szemben. (A döntés determinánsaival ehelyütt nem kívánok bővebben foglalkozni.) E döntés következménye az az eredmény, amelynek alapján a szituáció egyéb résztvevője csakúgy, mint a szituációt kívülről szemlélők már felvázolt köre (helyesen vagy helytelenül) értékeli a döntést. Az értékelés pozi-

tív előjele esetén a kívülálló és az adott tér-idő dimenzióban döntést hozó megítélése megegyezik a szituatív viselkedés helyességéről.

II.

Büntetőjogilag releváns szituációk

A bűnügyi tudományok művelői érdeklődésének előterébe természetesen a mindennapi társas tevékenységek során realizálódó igen nagy számú szituációknak csak egy töredéke kerül. Nevezetesen azok, amelyek magukban hordozzák valamely társadalomra súlyos fokban veszélyes cselekmény csíráját, illetve amelyek ilyen cselekményeknek képezik a megvalósulási színterét. Ezek három, egymással függésben levő, de mégis viszonylag jól elkülöníthető csoportba sorolhatók: a rizikó-, a konfliktus- és a bűncselekmény-szituációk körébe.

1. Ami e kategóriákban közös, az a szituáció előzőekben már részletezett általános ismérveiből fakad. Mindegyikük térhez és időhöz kötött, továbbá interdependens rendszerlemekekből tevődik össze.

Ugyanakkor a három kategória mind az általában vett és még nyugalmi állapotot mutató szituációhoz, mind — a sorban előrehaladva — egymáshoz képest az általános—különös viszonyában vannak. (Épp ezért az interdependencia csak részleges.) Rendszerszemléleti szempontból leginkább úgy értelmezhetjük az egyes szituációkat, mint a teljes kiegyensúlyozottól a teljesen kiegyensúlyozatlan állapotig vezető folyamat egyes állomásait. A szituáció — rizikó-szituáció — konfliktusszituáció — bűncselekmény-szituáció kategóriák nem mindegyike követi feltétlenül az előtte állót, de a sorban hátrább elhelyezkedők — mint a folyamat egyre súlyosbodó fázisainak állomásai — feltétlenül igénylik az előbbre levők realizálódását.

Más fogalmazásban olyképp is értelmezhetők az egyes kategóriák, mint a véletlentől a szükségszerűségig vezető folyamat egyes fázisai. Ez a megállapítás oly módon értendő, hogy — tömegjelenségi szinten kezelve az eseményeket, a nagy számok törvényéből adódó valószínűségeloszlásnak megfelelően — a sor elején álló szituáció megvalósulásának tér-idő dimenziója a legsúlyosabb fázis bekövetkezésének valószínűségét kisebb mértékben tartalmazza, mint a sorban hátrább álló. Hangsúlyozni kívánom ismételten, hogy a szituációt kívülről szemlélő és az azt megélt személy értékelése a valószínűség megítélése vonatkozásában jelentősen eltérhet egymástól.

2. A rendszer egyensúlyi helyzetében tehát az első zavart a *rizikószituáció* jelenti, amikor a legsúlyosabb fázis bekövetkezése ugyan már nem kizárt, de még a valószínűség olyan alacsony fokán van, hogy a szituáció résztvevői a körülményekkel adekvát döntések meghozatalával a folyamat további láncolata elől elzárhatják az utat.

A rizikószituációk kockázati szintje egyazon jelenségfajta belül sem mindig azonos. Akár a konfliktus-, akár a bűncselekmény-szituáció megvalósulásának lehetősége ez alkalommal általában még csak absztrakt formában fedezhető fel. Épp e két tényből

kiindulva nyilvánítható számos rizikósituáció társadalmi szempontból nemcsak hogy nem károsnak, de kifejezetten hasznosnak. Hogy ez az értékelési mechanizmus milyen alapokon nyugszik, s mely következményeket von maga után, e helyütt nem részletezem.²⁰ Csupán arra utalok, hogy amennyiben a rizikósituációban tanúsított valamilyen magatartással összefüggésben, annak közrehatására vagy eredményeképp valamely büntetőjogilag pónalizált cselekmény következik be, utólag megállapításra kerül, hogy a tettes a rizikósituáció veszélyességét a valószínűség túlzottan alacsony fokára vélte elhelyezhetőnek. Ez az ítéletalkotás tömegjelenségi szinten meg is állhatja a helyét, de egyedi szinten igen gyakran nem.

A rizikósituációban a veszély — jogi szempontból — még távoliként kezelhető. Épp ezért e fogalomkörben a veszély definiálásakor lényegében elfogadom Pintér Jenő azon megfogalmazását, amely szerint „a sérelem irányába ható tényezők (a veszély összetevői) önmagukban nem képesek a veszélyállapotból a sérelem állapotába való átfordulásra, hanem csak további emberi tevékenység, vagy számos objektív véletlen jelenség közrehatása folytán”.²¹ Hozzá kívánom azonban tenni, hogy az emberi tevékenység körébe sorolandónak tekintem a passzivitást, azaz a semmit sem tevését a távoli veszély elhárítására.

3. Abban az esetben, ha a situáció bármelyik résztvevője (de különösen akkor, ha mindegyikük) akár azért, mert valamilyen oknál fogva nem észleli előre adekvátan a situációt, akár azért, mert — itt ugyancsak nem részletezhető okok miatt — túlzott mértékű szubjektív kockázatot vállal, a folyamat tovább halad és minőségileg veszélyesebb fázisába tér át. Ez a *konfliktussituáció*, vagy a jogászok által ismertebb terminológiát alkalmazva: a közvetlen veszély fázisa. A veszély ebben az esetben „olyan állapot, amelyben a védett tárgy sérelmét előidézni alkalmas mozgásban levő objektív tényezők jelen vannak. Jellemzője még a közvetlen veszélynek, hogy a sérelem elmaradása objektív véletlenre vagy emberi tevékenységre vezethető vissza”.²² Igen lényeges annak kiemelése, hogy „a veszély két fajtája közötti különbség mennyiségi tényezői egy bizonyos ponton minőségi változássá alakulnak”.²³ Álláspontom szerint azért célszerű mégis nem a közvetlen veszély, hanem a konfliktussituáció terminológiájának használata, mert így semmiképp nem fordulhat elő, hogy a mindenfajta bűncselekmény veszélye esetleg a veszélyeztetési bűncselekmények jól ismert, de ily módon ki nem terjeszthető értelmének szinonim fogalmaként jelenik meg.

A konfliktussituáció (amelynek ugyancsak vannak a végső fázishoz viszonyított különféle súlyossági fokozatai) lényege, hogy az adott tér-idő dimenzióban a situációban résztvevők szempontjából döntő mértékben már véletlenszerű tényezők játszanak szerepet abban, hogy a bűncselekmény-situáció megvalósul-e vagy sem. Ebben a fázisban tehát — az előbbiekhöz

képest — a bűncselekmény (ami a káros eredmény, a következmény beállásában érhető általában tetten) bekövetkezésének valószínűsége jelentősen megnő. (Itt most nem kívánok szólni azokról a kivételes esetekről, amikor a jog már e fázis előidézőit is büntetni rendeli.)

4. Az egyes bűncselekmény fajták esetében a felsorolt kategóriák, fázisok egymástól mind időben, mind térben jelentősen el is válhatnak, de nagyon szoros egységet is képezhetnek. Míg az előbbi esetben büntetőjogi szempontból irreleváns, véletlenszerű situációk — bennük rendszeridegen elemek esetleg egész sora — ékelődhetnek be, addig az utóbbi esetben a situációk különböző veszélyességi fokozatai egymásból szervesen, s a tapasztalati megfigyelés során alig elkülöníthetően követik egymást. Csupán jelzésszerűen indokolt utalni arra, hogy az elsőként említett változatban épp a rendszeridegenként kezelt situációk teremthetik meg a következő fokozat minden elégséges és egyúttal szükséges előfeltételét. Tehát egyáltalán nem biztos, hogy a vázolt folyamat mindig zárt kazuisztikus láncot is alkot. Ezek a rendszeridegen (az aktuális rendszer szempontjából véletlenszerű) elemek, amelyek utólag jól kimutathatók és a kauzalitás részeként jelennek meg, az egyes situációk egymásba való átmenete valószínűségének prognosztizálását jelentősen megnehezítik. Ebből következően ezen elemek egyéni döntési szinten való előre bekalkulálása, s így a folyamat (valamely döntés következményeinek) helyes előrelátása sem problémamentes.

Arról e helyütt nem szükséges részletesebben szólni, hogy az egyes situációjajták szubjektív megélésekor számos, részint szociál-, részint biopszichikus tényező játszik szerepet, mint az egyén szükségletei, élettapasztalata, beállítódása stb.

Ugyanakkor az sem kizárt, hogy a különböző veszélyességű konfliktusfokozatok közül a kevésbé súlyos csap át bizonyos körülmények hatására bűncselekménysituációba. Világosan kell látnunk, hogy amit ma okságnak nevezünk, az számos jelenség egymásra hatásának összegezett és az egyes részjelenségek által előidézhető következményektől minőségileg eltérő következmény láncolata. Az egyes — súlyos következményre vezető, vagy ennek veszélyét magukban rejtő — situációk elemei önmagukban nem okok, de még csak nem is feltételei a situációknak. Mind a tér-időben rögzíthető situáció, mind az okká szerveződött körülmények lényege az épp-így, a situációban tetten érhető speciális interdependencia. Nem létezik két azonos situáció. Így valójában legfeljebb modellgondolkodás alapján valószínűsíthető, de soha nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy más „azonos” situációban mit tett volna, milyen döntést hozott volna az egyén. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy vannak olyan situációk, amelyekbe (lakóhelyi, társadalmi, rétegződésbeli, foglalkozási, etnikai stb. eltérések miatt) csak az embereknek bizonyos köre kerülhet.

Az empirikus kutatások azt mutatják, hogy a normál- és a végállapot közötti fázisok korántsem azonos gyakorisággal fordulnak elő. A normális (és döntéseket igénylő) situációk számához képest a bűncselekmény bekövetkezésének lehetőségét már a valószínűség alacsony fokán magukban hordozó rizi-

²⁰ Irk, Ferenc: A rizikó és a gondatlan bűncselekmények. Jogtudományi Közlöny, 1980. 3. sz. 178—186. old.

²¹ Pintér Jenő: A veszély fogalma és jelentősége a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1965. 88. old.

²² Pintér, i. m. 86. old.

²³ Pintér, i. m. 89. old.

köszituációk, ezekhez viszonyítva pedig a káros eredmény bekövetkezését — az előbbihez képest — sokkal nagyobb valószínűséggel tartalmazó konfliktusszituációk száma (ahol még utoljára van lehetőség döntéshozatalra) lényegesen kisebb. Az egyes bűncselekmény típusok esetében feltehetően eltérőek a különféle szituációgyakoróságok közötti arányok, még ha ezek mértéke ma még pontosan nem is ismert.

5. Közhangként és indokolatlan elméletieskedésként volna kezelhető az egész korábbi fejtegetés, ha akár a múlt, akár a jelen bűnmegelőzési stratégiája nem hagyná jórészt figyelmen kívül a felvázolt összefüggéseket. Aligha kétséges, hogy e stratégia csak a legvégső fázis megvalósulását kívánja megghiúsítani anélkül, hogy a korábbi szakaszokba akár csak minimális mértékben (kivéve a konfliktushelyzetek szűk és egyre kisebbedő körét) megkísérelne beavatkozni. Sőt! A rizikósituációk, a bennük való részvétel, döntés általában kifejezetten preferált, a konfliktusszituációk teremtése pedig általában megtűrt jelenség.

Semmiképp nem állítom, hogy e jelenségek megvalósulása láttán a büntetőjognak kellene sajátos eszköztárával közbelépnie. Ilyesmire feltehetően a büntetőjog nem is volna sem alkalmas, sem képes. Arra azonban e helyütt is szükségesnek látszik felhívni a figyelmet, hogy ez az ellentmondásos kettősség rendkívül zavarólag hat a büntetőjogi intézményrendszer hatékony működtetésére. Nagyon kérdéses, hogy épp a büntetőjog hivatott-e (és alkalmas-e) a társadalom megannyi magatartásreguláló intézményrendszere közül arra, hogy a fenyegetettség érzetével a rizikó- és konfliktusszituációk körét a társadalom számára elviselhető keretek között tartsa.

De ha a büntetőjog e feladatot akár magára kívánja vállalni, akár megvalósításában tevőlegesen részt kíván venni, a beavatkozás stratégiájában változtatásra van szükség. Ennek érdekében partnereként együtt kell működnie azokkal a valóban hatékony prevenciós intézményrendszerekkel, amelyek — a bűncselekmények bekövetkezése előtt — a káros eredményhez vezető szituációk bizonyos elemeinek kikapcsolásán, egyes interdependenciák kialakulása ellen küzdenek.

A büntetőjog jelenlegi körülményei között annál aktívabb, minél inkább közelít a folyamat a végkifejlethez, a legsúlyosabb eredményhez. A rizikósituációk szabályozásában meg sem kísérel befolyását érvényesíteni, sőt a konfliktusszituációk többségében is (főként a kodifikációs lehetőségeket is kihasználatlanul hagyó joggyakorlat) tétlen. Nem vesz tudomást arról, hogy a konfliktusszituációkat a bűncselekményszituációktól csupán a döntést hozó egyike, másika vagy mindegyike szempontjából véletlenszerű elemek választják el. Ilyen felfogásmód esetén aligha meglepő, ha a rizikósituációkról való véleményalkotásban meg sem kíséreli szavát hallatni.

Feltehetően nem több naiv illúzió, az a remény, hogy a véletlenszerű tényezőktől döntő mértékben befolyásolt bűncselekmény-szituációban történő részvételtől való tartózkodásra felhívás automatikusan a korábbi fázisok kialakulásának meggátolását el fogja érni.

Irk Ferenc

